

Kirkebygg: utvikling, trekk og tendenser

Kirkebyggdatabasekurs våren 2009-04-30

Cathrine Lillo-Stenberg

Kirkebyggene er jo de mest symbolbærende bygningene vi har i vårt samfunn. I forbindelse med oppføringen av Gravberget kirke skal arkitekten Magnus Poulsson ha sagt: I sitt uttrykk skal det være noe eget opphøyet over et gudshus. For innerst inne bærer det i seg alle tiders og slekters drøm om en himmel” . Og det er kirkebyggene vi skal snakke litt om nå, den kulturhistoriske verdien de representerer, hvilke endringer kirkebyggene har gjennomgått i løpet av de 1000 årene de har eksistert her i Norge og litt om karakteristiske trekk eller tendenser vi finner om vi ser på kirkebyggene.

Hva er arkitektur:

Jeg skal ta en litt personlig start på dette foredraget om kirkebygg og arkitektur. Jeg har arbeidet med Kirkebyggdatabasen i noen år nå og naturlig nok snakker jeg jo litt om den privat også. Folk blir jo interessert og kommer med sine personlige erfaringer og de stiller meg forskjellige spørsmål. En jeg kjenner som bor i Bergen lurte på om St. Jørgen hospitalskirke lå inne i databasen. Han kjente en som jobbet på Lepramuseet i Bergen. Ja kirken ligger nok inne svarte jeg , mer energi bruket ikke jeg på den saken, jeg var ikke interessert i ST. Jørgens hospitalskirke og levde lykkelig uvitende om hva denne kirken representerer.

Så skjedde det noe. Jeg leste en bok. Den heter ØYA og er skrevet av Victoria Hislopp. Den handler om leprasyke på Kreta i perioden fra omkring 1900-1950. De som fikk påvist lepra måtte flytte ut på en egen øy som het Spinalonga og leve isolert fra friske mennesker. Det var et helt eget samfunn med kirke, bakeri og butikker Jeg ble dypt grepet av boken og den fulgte meg i lang tid og jeg klarte ikke å legge den helt fra meg.

Om det var underbevisstheten min som fikk meg til å google lepra vet jeg ikke men jeg gjorde det. Det viste seg at Norge og Island var blant de landene som etter 1600-tallet ble hardest rammet av lepra. Norge var det landet som lå i front på lepraforskning, og i 1873 gjorde Gerhard Henrik Armauer Hansen et gjennombrudd da han identifiserte leprabasillen og kunne konstatere at den var smittsom. De mytologiske årsakene som lepra hadde blitt forbundet med gjennom mange hundre år kunne da endelig avvises. Det som overrasket meg mest var det faktum at den siste lepraavdelingen på en norsk helseinstitusjon ikke ble lagt ned før på 1970-tallet. Det er jo i min tid!!!

Jeg fant dessuten ut at det var en norsk kunstner **Johan Ludvig Lossing (1810-1876)** som hadde deltatt på verdensutstillingen i London i 1851 med tegninger av leprasyke pasienter

og han fikk hederlig omtale for arbeidene sine. For ikke å prate meg helt ut på viddene her så trekker jeg frem at denne kunstneren også lagde albertavler til mange kirker, hvor han kopierte gamle mestere.

Hva gjør denne kunnskapen med meg? Jo jeg er i hvert fall ikke likegyldig til St. Jørgens hospitalskirke lenger. Jeg vet at jeg skal dit engang og jeg kan bare forestille meg den betydningen denne kirken har hatt for de som har benyttet den. Det er et veldig viktig bygg i vår sosiale og medisinske historie. Dette kan jeg si uten å ha sett kirken, jeg vet ikke hvor gammel den er, hvilket materiale den er bygget i om den er monumental eller enkel i formen.

Bilde hentet fra Wikipedia, Foto: Nina Aldin Thune

Poenget mitt med denne historien er å vise at arkitektur ikke bare trenger å handle om form men også konteksten et bygg inngår i kan være av avgjørende betydning. Derfor finnes det mange ulike måter å snakke om arkitektur på. I Norge har vi i dag om lag 1630 kirkebygg. De representerer alle på ulikt vis en viktig del av vår kulturarv og er en del av vår historiske hukommelse.

Siden vi nå har snakket om **St. Jørgens Hospitalskirke** så skal dere få se den. Den sto ferdig i 1706, har en T formet grunnplan og et enkelt barokt formspråk. Jeg skrev en eksamensoppgave engang med temaet Bergensk sirlighet og trøndersk soliditet? Jeg konkluderte vel i oppgaven med at utsagnet stemte og derfor kan vi for moro skyld sammenligne med **Hospitalskirken** i Trondheim som er oppført på samme tid.

Kilde:http://thumb18.webshots.net/t/38/39/7/43/80/322174380zxYiFx_th.jpg. Hva synes dere?

Ved hjelp av eksempler skal jeg forsøke å vise hva som kjennetegner et kirkebygg og ulike faktorer som kan spille inn i utformingen av dem. Hensikten med foredraget er å skape en nysgjerrighet i forhold til deres egne kirkebygg som gjør at dere reiser hjem igjen og ser på dem med nye øyne og kanskje setter i gang med en egen undersøkelse av hva som karakteriserer nettopp dine kirkebygg. Hvorfor er dette viktig? Det er jo slik at kirkebyggene ikke eies av noen, de skal overleveres til nye generasjoner. Man sier jo at ingenting varer evig, men for kirkebyggenes del stemmer ikke dette utsagnet. Det at et bygg er en kirke skaper en forventning om at bygget skal stå i uendelige tider. Det vil si at vi som forvalter kirkene i dag må gjøre dette ut ifra denne kjensgjerningen hvis vi skal overlevere bygget til fremtidens generasjoner. Dette må gjøres med utgangspunkt i en respekt for den historien kirkebyggene representerer og som dere er satt til å forvalte. Kunnskap er en viktig faktor for respekt. Hvis dere vet litt mer om kirkebyggene så vil det være mye lettere å ha hensynet til kirkebygget i bakhodet i det daglige og kanskje gjøre det lettere ta avgjørelser som fint passer inn i byggenes historiske utviklingsløp. Noen av dere forvalter kanskje ikke et

gammelt bygg med en eller annen form for vernestatus, men ha i bakhodet at det kanskje er morgendagens kulturminner dere er satt til å holde i hevd.

Kirken som kulturminne:

Et annet viktig aspekt er jo at kirkebyggene selv om det er den lokale menighet som bruker bygget til daglig ikke bare er et guds hus. De representerer den viktigste koblingen til vår bygningsmessige kulturarv. Kulturarven er for alle i samfunnet, Norge har nylig skrevet under på Faro-konvensjonen i Europarådet som sier at retten til å oppleve kulturminner er en rettighet på lik linje med menneskerettigheter. Kulturminner anses som et viktig middel for å øke forståelsen for forskjellige kulturer. Kulturminnene gis betydning som viktig for utviklingen av en persons identitet og ledd i den enkeltes dannelsesutvikling. Dette er også et viktig ansvar å være seg bevisst. Bygget skal også forvaltes for å bevare kulturminnene for allmenheten. Er det noen av dere som tenker på dette i det daglige?

Hva er kulturminner? I år er det jo det offisielle kulturminneåret. Dagliglivets kulturminner er trukket frem som tema. Det som slår meg når jeg ser på prosjektene er at dette med kulturminner er en ganske subjektiv ting. Det er mye som kan være et kulturminne. Som historien jeg innledet med viser så er en viktig faktor kunnskap og når kunnskapen er på plass så har også bygget eller gjenstanden blitt et kulturminne. Men dette kommer ikke av seg selv, man må lete etter opplysninger, tegn og historier som skaper denne kulturminnestatusen. Kirkebygg er i høy grad et materielt kulturminne. Dette er noe konkret som man kan se, man kan sammenligne det med andre og finne ulikheter og likheter. Kirkebyggene representerer den mest kontinuerlige rekken av kulturminner i vår bygningshistorie. Kirkebyggene fra middelalderen står i en særstilling fordi det stort sett er kirker vi har bevart fra denne tiden. Derfor har kirkebyggene en helt sentral plass når vi skal snakke om arkitekturutviklingen i Norge. Det er bare kirkebyggene vi kan betrakte langs en historisk tidslinje av bygg og lete etter utviklingstrekk fra middelalderen frem til i dag.

Riksantikvarens vernekategorier:

Dette er kanskje årsaken til at over 900 av i alt 1630 kirker har en eller form for vernekategori knyttet til seg. Det er tre ulike kategorier som krever ulik håndtering dersom man skal gjøre endringer eller restaurere kirkene. Middelalderkirker og kirkebygg oppført før 1649 er automatisk fredet og man må konsultere Riksantikvaren for godkjenning av tiltaket. Kirker fra 1650 og frem til 1850 er automatisk listeført og kirker oppført etter 1850 som er listeført og som etter Riksantikvarens vurdering er av en slik kvalitet eller har en historisk betydning som tilsier listeføringen. De to siste kategoriene er det biskopen som har det siste ordet, men Riksantikvaren skal underrettes. Riksantikvaren kan dersom faglige vurderinger tilsier det vedtaksfredede bygget hvis Biskopen har gitt klarsignal til tross for Riksantikvarens protester.

Norges viktigste bidrag inn i verdens bygningsarv:

De 28 stavkirkene som Finnes bevart i Norge representerer et meget viktig bidrag inn i vår europeiske bygningsarv da det ikke finnes noen stavkirker bevart i andre land. De varierer i form og størrelse og man vet ikke så mye om de kirkene vi har representerer det beste fra sin samtid. Det har blitt hevdet at så mye som 1500 stavkirker ble oppført før 1349 og Svartedøden satte en effektiv stopper for vedlikehold og oppføring av nye stavkirker.

Borgund Stavkirke, **Rødven** stavkirke, **Kaupanger** stavkirke og **Haltdalen** stavkirke viser at det er variasjon med tanke på utformingen av stavkirker. Disse kirkene har staten tatt et særskilt ansvar for og bekostet restaurering og sikring for å bevare dem for ettertiden.

Litt om stil:

De norske kirkebyggenes utforming viser at de er i tråd med de bygningsmessige strømningene som viser seg ute i Europa. En av de mest vanligste måtene for en kunsthistoriker å reflektere over arkitekturutvikling på er å sammenligne to bygg som er litt ulike og ved hjelp av ord peke på hva som karakteriserer de ulike byggene. Hvis man ser at det innenfor en periode er mange kirker som ligner på hverandre, at man kan si at flere bygg har et enhetlig preg så kaller man det gjerne en stil. Når denne stilen endrer seg kalles det ofte stilbrudd som kan utvikles til en ny stil. Den romanske perioden, den gotiske perioden, renessansen, barokken får sine egne uttrykk ute i Europa og setter også sitt eget uttrykk på kirkebyggenes her hjemme. Det tar kanskje litt lenger tid. Blant annet så viser ikke de gotiske strømningene som vokser frem i Frankrike på 1100-tallet før ut på 1200-tallet i Norge. Vi kan sammenligne den romanske stilen med den gotiske. Her har vi **Stavanger Domkirke** hvor vinduene ender opp i en spiss og de karakteristiske kryssribbehvelvene som skaper et sterkt vertikalt uttrykk. **Bø kirke** i Telemark med sin omsluttete bygningskropp, små rundbueformede vinduer og korportal med den samme karakteristiske formen.

Stil sett opp mot en arkitekt:

Når man snakker om stil så er det viktig å trekke inn at en stil kan ha stort nedslagsfelt, men man kan også snakke om at en arkitekt har en særegen stil eller uttrykk på byggene sine. Her ser dere **Dale kirke** fra 1956 som er tegnet av Arnstein Arneberg, **Volda kirke** fra 1932 og **Høyanger kirke** fra 1960 som Arneberg tegnet sammen med Olav Platou. Jeg synes kirkebyggenes ligner veldig på hverandre og oppleves som om de uttrykker samme karakter. Det monumentale tårnet som også er byggets hovedinngang representerer et gjenkjennelig element og den spesielle takløsningen med stor slak takvinkel som ser ut til å sluke bygningskroppen utmerker også et karakteristisk kjennetegn ved denne arkitektens bygg.

Kirkens plantyper:

Den Romerske basilikaformen danner det vanligste utgangspunktet for kirkebyggingen i Norge. Det er en enkel rektangulær plan som utover middelalderen utvides med nytt korparti i tråd med de gotiske strømningene. I tråd med at man under rennessansen får øynene opp for antikkens idealer og nytt fokus på begreper som symmetri og senter begynner også planløsningene for kirkebyggene å endre seg. Den sentralorienterte korsplanen som vi ser her i **Hovin kirke** fra 1695 og y formen her representert med **Holmestrand kirke** fra 1674 og 8-tallsformen som her vist fra **Sør-Fron kirke** fra 1792 gjør sitt inntog i Norge. Her er et eksempel på en plantype som etter 1945 begynner å gjøre seg gjeldende hentet fra **Slettebakken kirke** tegnet av Tore Sveram som sto ferdig i 1970 som har en halvkvifteform.

Endringer i arkitekturen:

Hva er det som driver frem endringer i arkitekturen? For å vise dere at dette kan være en sammensatt dynamikk så skal jeg si noe om perioden 1880- 1910 som var en tid preget av arkitektenes søken etter en nasjonal stil eller et nasjonalt uttrykk i arkitekturen. Norge var en ung nasjon ennå i union med Sverige og påvirkningen fra Tyskland hadde vært stor frem til dette fordi blant annet mange norske arkitekter fikk sin utdanning i Tyskland.

Pussarkitekturen som ble oppført i mange av bygårdene i Oslo mellom 1850-1900 er et typisk eksempel på tysk påvirkning i norsk arkitektur. I de siste tiårene av 1800-tallet vokste det frem en oppfatning at pussarkitekturen ikke lenger holdt mål kvalitetsmessig og at bruken av puss og stukkatur ikke var en ærlig måte å oppføre bygninger på. På samme tid som man tok avstand fra det som skjedde i Tyskland begynte arkitektene i stedet å vende seg mot England for å se om man kunne finne idealer for en ny stil der. To engelske arkitekturteoretikere får betydning for utviklingen som skjer her hjemme da viktige arkitekturteoretiske verker blir oversatt til svensk og på denne måten blir deres tanker også tilgjengelig for de norske arkitektene. Det ene er A.W. Pugins verk "True Principles" utgitt i 1843 hvor han hevder at ved å vende seg tilbake til gotiske forbilder kan oppføre mer ærlig arkitektur. I det gotiske formspråket inngår funksjonen til de konstruktive elementene og er en viktig del av byggets arkitektoniske uttrykk. Dette er en mer ærlig måte å oppføre et bygg på enn å dekke teglsteinsfasadene med puss og feste på dekorative stukk- elementer med ulike stilhistoriske referanser. I 1842 ble sannhet i arkitekturen fremsatt av John Ruskin som den 1 lampen i hans verk "Seven Lamps of Architecture". Begge disse arkitektenes arbeider fikk stor betydning for Arts and Crafts bevegelsen som utviklet seg i England og også for norske arkitekter.

Norske arkitekter søkte etter idealer for en norsk stil. De reiste rundt i Norge og tegnet og målte opp de gamle middelalderkirkene. Man fikk et nasjonalt uttrykk i trearkitekturen gjennom den såkalte dragestilen, se Åmot Kirke fra 1902 tegnet av Henrik Bull som var en av sin samtids største arkitekter. Han tegnet flere monumentalbygg som Regjeringsbygningen og Nasjonalteatret, samt ga design til longrinsjokoladen som eksisterer fremdeles. Jeg syntes at denne sjokoladen ble bedre etter at jeg fikk vite at Henrik Bull hadde vært inne i bildet. Med steinarkitekturen strevde man litt mer å finne en form til. Løsningen ble å bruke

norsk stein og la den stå med den huggende flaten ut. De romanske steinkirkene ble foretrukket som ideal, men det finnes mange ulike stiluttrykk i bygg oppført på denne tiden. Det som er veldig interessant med denne perioden er at det foregikk en diskusjon på tvers av faggruppene arkitekter og geologer. Geologene undersøkte de ulike steinsortene man fant i Norge og formidlet kunnskapen om kvalitet og egnethet som byggemateriale til arkitektene. Bruken av norsk stein og norske materialer ble løsningen for samtidens søken etter en nasjonal stil. Byggenes fasader forteller også noe om byggenes konstruktive oppbygning. Her er eksempler fra **Fagerborg kirke med gotiske og romanske trekk** fra 1903, **Vålerenga kirke** fra 1902 (Påvirket av engelsk romansk arkitektur og **Nordlandet kirke** fra 1914 med et stiluttrykk som minner mer om nybarokk eller jugendstil. som kan tolkes inn i sammenhengen jeg nettopp har skissert. Man kan si også si at at en tendens blant denne periodens arkitekter er at de også formga inventaret i byggene de tegnet. Alt inventaret helt ned til lampetter, lamper og lysekroner i Nordlandet kirke er f.eks formgitt av arkitekten Hagbarth Schytte Berg. **Se eksempel på dette**

Typetegninger for kirkebygg:

Noen ganger er det en hendelse som kan få avgjørende betydning for hvordan arkitektur blir formet. Etter den grusomme brannen i Grue kirke i 1822 hvor 113 mennesker mistet livet fordi det oppsto panikk blant de 500 menneskene som var til stede og fordi dørene slo innover i kirken ble de presset igjen av menneskemassene som ikke klarte å komme seg ut. Etter dette tok slottsarkitekten Hans Ditlev Franciscus (Frants) von Linstow initiativ til å utvikle et sett med typetegninger for kirkebygg. Disse ga Kirke departementet ut i 1829 og de fikk stor utbredelse, man regner med at omtrent 70 kirker ble utformet etter disse mønstertegningene. Disse tegningene fordi de fulgte tekst med representerer også det første læreverk i bygningsfag utgitt i Norge. Her et par eksempler 1. **Bygstad, fra 1845** 2. **Grunge kirke fra 1850** 3. **Askje fra 1846** og ,4. **Vevring kirke** 1846 og **Vikøy kirke** fra 1838. Vi ser klare likhetstrekk mellom byggene. Enkle empiriformer preger disse kirkene. Senere i 1854 utgir Staten flere typetegninger i middelalderstil, men da har arkitektstanden utviklet seg mer og behovet ikke lenger til stede.

Kirkeloven 1851:

Den nye kirkeloven som ble innført i 1851 førte til at mange gamle kirker ble revet eller at de ble ombygget for å klare kravet om plass til 3/10 av menigheten i kirken. **Granvin kirke** er et kirkebygg hvor de oppførte et galleri langs nordveggen for å klare dette.

Uttryksmangfold:

Innenfor en periode kan man finne mange ulike uttrykk. Dette gjør seg særlig gjeldende i moderne tid hvor nye materialer gir nye muligheter med tanke på utforming av kirkebyggene. Jeg skal vise dere tre eksempler på kirker som er oppført rundt 1950 og 60

årene av sin samtids mest sentrale arkitekter. Sett i lys av at de var nesten like gamle så er det veldig interessant å se på hvor forskjellig de løste oppgaven med å tegne en kirke.

Det finnes kirker som er oppført med et helhetlig blikk for kirkens eksteriør og interiør. Jeg trekker frem **Bakkehaugen kirke** som sto ferdig i 1959. Erling Viksjø tok patent på naturbetong og har brukt dette materialet og den samme teknikken med betongen både utvendig, innvendig og på inventaret. Man sandblåser betongen mens den ennå er myk og frigjør lys og mørk elvegrus som legger seg i overflaten. Fikk Betongtavlen i 1961 for Bakkehaugen kirke. Carl Nesjar sandblåste skisser av Pablo Picasso på betongoverflatene og Kai Fjell sto for utformingen av glassmaleriene. Alterbordet, døpefonten og prekestolen er utført i det samme materialet som bygningen og føyer seg elegant inn i en helhet mellom bygget og det som er inne i det. Det sies at arkitekten bekostet huden som benkene er kledd med fordi pengene ikke strakk til.

Det neste eksemplet er Magnus Poulssons **Gravberget kirke** fra 1955. Med sin karakteristiske grantreform glir kirken inn i omgivelsene midt inne i Finnskogen. Kirken har høstet stor oppmerksomhet, endog blitt kåret til et av de ti mest spesielle kirkebygg av Times Magasine. Den har blitt karakterisert som "barokk i sitt vesen, nasjonalromantisk i sin prakt og funksjonalistisk i sin ånd"¹. Alterskulpturen som ble laget ble av Arnold Haukeland er spesiell fordi den fremstiller Maria med Barnet og hører derfor ikke egentlig hjemme i en protestantisk kirke.

Det siste eksempelet er **Bodø Domkirke** som er tegnet av arkitektduoen Gudolf Blakstad og Herman Munthe-Kaas og sto ferdig i 1956. Det er en femskipet basilika i pusset plasstøpt betong. Det sies at den "formessig har 1950-tallets letthet og eleganse, det nye i kombinasjon med det gamle, oppbrudd og tradisjon"². Særlig alterveggen innerst i det lange kirkerommet med glassmaleriene med Kristi himmelfartmotiv som er tegnet av Aage Storstein gir et elegant og lett inntrykk. Det er ikke bruk av søyler i kirkerommet fordi man har tatt i bruk armert betong.

Dette var et lett innblikk i vår arkitektoniske kirkebyggerarv. Endringene i arkitekturen skjer raskere jo lenger frem i tid vi kommer det vitner disse tre kirkebyggene om.

---

¹ Kirker i Norge s. 96

² Kirker i Norge s. 102